

# Med arkitektur... befria eller beslå...? Ett modernismens dilemma

**G**Å ALDRIG IN I ETT STERILT HEM, där väggarna är platta och alla fönster lika. Sådana hus gör er orätt. Om ni tvingas besöka någon i ett sådant hus så bojkotta detsamma genast. Om ni inte har rätt att omedelbart förändra huset så stanna utanför och säg till den ni vill besöka att genast komma ut ty hon eller han är fånge i sitt eget hus. (Raymond Passant citerar Friedensreich Hundertwasser 1973 i Passant 1986:9.)

## På spaning efter en autentisk arkitektur

Om efterkrigstidens kritiska analyser av bostadsfrågan har träffat rätt så har denna epok i mycket handlat om ett nyttans herravälde över fantasins frigörelse. Det moderna boendet, är det så mycket mer än förstörade och uppskruvade varianter på 1800-talets fängelsearkipelager och tukthuskvarter? Det är ett skede som betingas av en allt mer välvillig men likafullt raffinerad och ständigt närvarande kontrollapparat. Om så, finns det en dröm som genomkorsar modern historia, drömmen om en befriande arkitektur – fjärran från dessa själsligt hämmande nyttans kaserner vi lärt känna. Arkitektur är under vårt sekel, och i allra högsta grad under vårt sekel, en symbolisk representation av förändrade ideologiska och politiska ståndpunkter, skriver Kenneth Frampton, det är idéer som skapar arkitektur och det är idéer som förstör arkitektur...<sup>1</sup>

Jag har i min forskning på skilda sätt försökt närma mig detta storslagna och dramatiska tema i modern arkitekturhistoria. Jag har studerat några episoder som frammanat bilden av denna dröm i sten hämtade ur tidig medeltid, renässans, revolutionsepok och den sociala bostadsfrågan i 1800-talets värld fram till tidig förmodernism. Min avsikt har varit att leda fram dessa historiska hållpunkter i kontakt med dagens situation. Jag vill lämna ett bidrag till en fördjupad förståelse för undanskymda ideologiska föreställningar i det moderna projektets förnufts- och framstegsoptimism som i viktiga delar slagit så fel – eller om man så vill: lyckats så väl med sitt egentliga uppsåt! Det tragiska i det moderna samhällets framväxt torde bestå i att alla de nya tekniska och sociala landvinningar som

Sten Gromark

Jag presenterar här de två inledande, förkortade kapitlen ur mitt manus med titeln "Befriande Arkitektur: Studier av nutida arkitektur i social förvandling", ett arbete som jag inom kort hoppas kunna slutföra. Texten har bildat en ryggrad i doktorandkursen Modernismens rötter: Arkitektur och Mentalitet under 1991/92. Jag har försökt att i detta arbete närma mig den vetenskapliga essäns format och ton. Materialet är tänkt att ingå i en antologi där hållpunkter i tjugo år av bostadssocial förnyelse inom ett europeiskt sammanhang fogats samman till något jag hoppas skall kunna illustrera ett inre sammanhang i en allt mer berikande, brokig mångfald.



Sten Gromark,  
Inst. för Arkitektur, CTH

kom människan till del; de stora upptäckterna och löftena om människans befrielse; samtidigt lade grunden för ortodoxins makt- och kontrollapparater, ibland med hänvisning till höga demokratiska ideal.<sup>2</sup> Samtidigt vill jag peka på viktiga tendenser i 80- och 90-talets alternativa bostadsutveckling i Europa som pekar fram mot en ny horisont och som i många avseenden innebär en uppgörelse med det förflutna i efterkrigstidens värld, nu alltmer fjärran historiskt sedan ett flertal abrupta uppbrott ur denna värld förvånat betraktarna på senare tid. Mina ambitioner som arkitekturforskare har varit att göra detta arbete på ett teoretiskt plan men också med hög grad av *praxisrelevans*.

---

"Befrielsens arkitektur är arkitekturens befrielse som social konst." 

---

Arkitekturen föddes som social konst när människorna samlades runt härden. Boplatsen var en gång stadens minsta byggsten. Akten att bygga är ett vidunderligt äventyr alltför få förunnat full delaktighet i. Arkitekturens äventyr består i, som Ralph Erskine påtalat, att med endast papper och penna kunna frammana visioner och projektioner av virtuella rum och samhällen som aldrig tidigare existerat, som utmaningar för den mänskliga skaparkraften. Borde vi då inte göra arkitektur och stadsbyggande till ett socialt äventyr i vilket var och en känner full delaktighet istället för till en ren administrativ rutin? Samhället börjar där relationer till grannar uppstår. Liksom hos Vitruvius så bärs arkitekturen upp av den fria och höga tanken men tyngs av materiens praxis. En arkitektur enbart tyngd av materien utan den fria tanken är ingen arkitektur och en arkitektur utan social innebörd är bara sten. Arkitekturens ursprung står också att hämta i själva den stadsgrundande akt som människor i tidernas begynnelse begick för att värna sin egenart som grupp och samhälle. Arkitekturens sociala grundvalar står därför att söka i begreppet *stadens arkitektur* – drömmen om att göra stadens arkitektur till ett socialt projekt, drömmen om ett stadsliv i gemenskap och frihet.

Henri Lefebvre har nyligen uppmärksammat stadsmedborgarskapets betydelse för den faktiska känslan av delaktighet i samhällslivet. Han menar att vägarna till verkligt stadsmedborgarskap fortfarande till stor del är outforskade. Den verkliga staden finns inte där den ser ut att vara eller där man förväntar sig den. Staden som rättighet innebär ingenting mindre än en ny syn på vad stadsmedborgarskap egentligen innebär.<sup>3</sup> Henri Raymond å sin sida bygger i ett arkitekturtraktat ut tankerymderna vidare längs de stigar som här trampats upp då han säger att 1900-talets trauma i byggnadskonstens värld består i att subjektet inte längre är närvarande i arkitekturens alstrande. Det är genom ett gruppsubjekt som arkitekturen levandegörs, *c' est dans le sujet que l'architecture est acteur...*<sup>4</sup>

Medeltiden rymde den stadsrepublikanska epoken med den självständiga medborgerliga kommunen och den medeltida katedralen, ett mer sekulärt byggnadsverk än vad många skulle vilja tro. Denna storslagna arkitektur föddes i en sublim materialisering av kollektivt antagna och allmänt omfattade konventioner. Medeltiden och kanske

i synnerhet vad man betraktar som förmedeltiden 1000-1200 är därför en viktig referenspunkt för vad som är en befriande och meningsfull arkitektur.

Man kan i arkitekturhistorien se en förbluffande tydlig brottyta mellan den traditionstyngda medeltida arkitekturen och den nya storslagna förnuftsorienterade arkitektursyn som kom till stånd åren före den franska revolutionen. Fallet Jacques-François Blondel<sup>5</sup> och hans storslagna plan från 1764, le plan Blondel, för försköning av det medeltida Strasbourg, har bevarats till eftervärlden. Den visar det nya monumentala stadsrummet i röd tusch över det gråmelerade gamla medeltida stadsrummet. Allt som måste rivras av det gamla har noggrant och metodiskt skräfferats på originalritningarna. Blondel måste, som en rummets upphöjda överstepräst, ha spelat högt som *le suprême juge de la spatialité* i denna episod, uppenbarligen med kungamaktens hela begynnande maktapparat bakom sig. Denna akt ingår i skapandet av det franska enhetsriket, den bidrar till att föra ut konungens jurisdiktion till provinshuvudstäderna. Staden hade kapitulerat under kronan 1748 och därmed på papperet upphört som stadsrepublik. Endast begränsade delar av planen kom dock till utförande. Den långa galleribyggnaden l'Aubette vid place Kléber finns fortfarande att beskåda i dagens Strasbourg som en kvarglömd skärva ur Blondels storslagna och ofullbordade plan. La Pfalz, den medeltida republikens rådhus, ödelades emellertid 17 år efter le plan Blondel. Den byggnaden har för mig på många sätt kommit att symbolisera de *frihetliga* dragen i den medeltida kulturens arkitektur och stadsbyggande.

Andrea Palladios renässansarkitektur har blivit särskilt omhuldad i kölvattnet av den postmoderna arkitektursynen. I det sammanhanget har det sällan påtalats att Villa Rotondas arkitektur mycket väl kan tolkas som ett uttryck för en radikal borgerlig upplyst elits motvilligt påtvingade inre exil från maktens centrum i städernas mitt. "Vi vet" skriver Raymond, "att för Mario Repeta, en välkänd upprorsman, var *Villa Rotonda* en politiskt-religiös tillflyktsort..."<sup>6</sup> För mig har det varit särskilt slående hur detta fenomen speglar och reflekterar en nutida parallell i 70- och 80-talets boendegemenskapsrörelse i vår egen tid. Här kan man se hur arkitekturen kan bidra till att markera ett kulturellt avståndstagande och utanförstående såsom en sorts andlig fristad i arkitektonisk dräkt.

Revolutionsepoken, med de s. k. *revolutionära* arkitekterna Boullée, Ledoux och Lequeu, är kanske också den tid under vilken befrielsens tema skrivs in i modern arkitekturhistoria på det mest påtagliga sätt. Det var då den revolutionerande tesen att omsorgen om den mänskliga lyckan skulle forma arkitekturen först formulerades ...*le bonheur est une idée neuve en architecture*. Claude Nicolas Ledoux står här i förgrunden oavsett sin konungsliga gärning i överhetens tjänst, något som för övrigt renderade honom en längre fängelsevistelse under revolutionärernas misstänksamma välde. En samtida betraktare från

Sverige noterar i en skildring hämtad ur *Göteborgs Allehanda* under augusti 1789 att – Bastiljens stormning hos den ursinniga folkmassan fött tanken att på ruinerna av tyrannens fängelseborg, på despotismens lämningar, upprätta ett Frihetens Tempel... att rymma generalförsamlingen och att därvid också låta resa en obelisk.”<sup>7</sup>

Ytterligare ett viktigt kapitel som bör beröras är den sociala radikalism som utvecklades kring sekelskiftet i Holland av de Klerk<sup>8</sup> och i Belgien av Victor Horta och som i dessa fall omsatte en expressiv arkitektur i bostadssociala och progressiva tankebanor bara några år före modernismens egentliga genombrott. Att jugend och art nouveau kunde rymma långtgående sociala ambitioner, såsom i fallet med Hortas Folkets hus i Bryssel eller omgestaltningen av hela innerstadskvarter i samma anda exempelvis, förefaller tillhöra en något okänd dimension i denna arkitekturrörelse. Den har alltför mycket och något oförtjänt kommit att förknippas med exklusiva villabyggen i påkostad stil för överklassen. Dess påtagligt förnyade aktualitet i motivkretsar kring nutida arkitekturskapande består också i dess närhet till det naturliga och naturgivna.<sup>9</sup>

de Klerks stora mästerverk var projektet Eigen Haard i Amsterdam 1914-1920. Det ingick i staden Amsterdams omfattande byggande av arbetarbostäder alltsedan sekelskiftet. Det präglades av den holländska varianten av jugend och art nouveau, *Nieuwe Kunst*. En av hyresgästerna skrev i dagstidningen *Het Volk* 1923 efter de Klerks alltför tidiga frånfälle följande rader:

”Han har lämnat oss, han som reste våra hus. Hur skall vi arbetarhustrur minnas denna *unflagging workman* för vad han gjort för våra män och våra barn?... Det är som om varje tegelsten skriker ut: Kom ni alla arbetare och vila ut här i de hem som väntar er efter allt ert slit. Är inte Spaarndammerplein en livs levande sagodrom för ett barn, en bild av den barndom vi aldrig fick uppleva?”

Den samtida kritiken, kommunledning och borgerskap, talade i stället om den onödigt lyxiga yttre dekoren som saknade all saklig grund och om de likaledes onödigt lyxiga lägenheterna. Den begynnande modernismen inom de Stijl-rörelsen tog också detta projekt till sin utgångspunkt i sin kritik av förljugenheten och det illusionlika spelet i en romantisk och dekadent arkitekturuppfattning. De menade också, och det med rätta, att bakom de vackra fasaderna dölde sig mycket konventionella och i vissa fall direkt undermåliga lägenheter.

Kontrasten i rumsuppfattning och stilideal blir dramatisk i en jämförelse mellan de Klerks byggnader och det 1924 uppförda Schröderhuis av Gerrit Rietveld. En byggnad som i all sin anspråkslöshet på ett enastående sätt i miniatyr anslår hela modernismens rumsliga, estetiska och sociala program.



Det finns många tänkvärda inslag i den tidiga modernismen till uttryck för dess befrielseämbete såväl arkitektoniskt som socialt. Det finns en *ursprunglig* modernism fylld av socialt engagemang och estetisk raffinering som verkligen också omsatts i betydande arkitekturverk. Le Corbusiers väl belagda projekt till villor, såsom la Maison Guette, visar på en ny öppen inre rumslighet, det *moderna* rummets viktupplösning och gränslösa öppenhet, i sin tid helt säkert en för rumsliga erfarenheter revolutionerande nyhet.

Det viktigaste inslaget från den här epoken består emellertid i de experimentkvarter, de s. k. Werkbundsiedlungen, som uppfördes i det internationella organet Werkbunds regi, under en kort men osedvanligt kreativ period bara ett knappt decennium före krigsutbrottet. Här finns en estetisk friskhet och höga sociala ambitioner. Här finns också betydande inslag av en *poetisk* modernism som inte riktigt glömt bort det radikala inflytandet från jugend och art nouveau. Detta kommer till uttryck i synnerhet i Hans Scharouns byggnader, främst i Breslau men också i Stuttgart. Den förestående ideologiska kraftmätningen på och utanför slagfältet och den antisemitiska stämningen i 30-talets Centraleuropa blottläggs med de nedsättande karikatyrer av die Weissenhofsiedlung som publiceras i lokalpressen där kameler och beduiner trängs i förgrunden. I Brno chockeras lokalbefolkningen av det rent av obscena jättelika vardagsrumsfönster som öppnar sig över nejden i Villa Tugendhat, ett pionjärverk av Ludwig Mies van der Rohe. Husets judiska familj fick sedermera fly för att ersättas av personal ur SS som där inrättar sitt högkvarter. Byggnaden har nyligen restaurerats till fullo som ett viktigt moment i modernismens arkitekturhistoria.

Dessa Werkbundsiedlungen är alla, som Dan Bernfeld med rätta påpekat, fortfarande fullt giltiga modeller för vår egen tids bostads-sociala förnyelse. Det var ju också till Stuttgart och die Weissenhofsiedlung eller till Brno och Tugendhat som svenska pionjärer för en modern arkitektur likt Nils Ahrbom kom att resa för att inspireras till den omtumlande erfarenheten av ny form på skandinavisk mark som skulle ske i samband med Stockholmsutställningen 1930.

Men någonstans där på vägen förlorades kontakten med det ursprungliga *befriande* draget i modernismens manifest inom arkitekturen och den förvandlades i sinom tid till ett lydigt redskap för tukt och fostran i den moderna välfärdstatens namn. Den blev en i praktiken *besläande* arkitektur med befriande uppsåt.<sup>10</sup> Uppbrottet ur denna förstelnade arkitekturlöshet, åtminstone vad beträffar bostadsbyggande i offentlig regi, kom inte till stånd förrän långt efter det andra världskriget. Vi är fortfarande i färd med att röja upp i dess ideologiska kvarlåtenskap.

Vad dessa studier främst utmynnar i är frågeställningen huruvida 1800-talets bostadsfråga med sin förlängning in i modernismen under 1900-talets början är en historia om hur människor befängslas och

beslås med en rumslig ram som står i dålig överensstämmelse med deras inre längtan och drömmar? Som håller människor ifrån varandra – som koncentrerar och för samman i smått, inom kärnfamiljen, men som splittrar och skingrar i stort – genom vidslagna zoneringsambitioner? Om 1800-talets bostadsfråga i mycket handlade om en samhällsklass sätt att förhålla sig till en annan, om borgarklassens alla ideologer, moralister, hygienister och filantroper med blickarna intensivt riktade mot bostadens i deras tycke så betydelsefulla rumsliga relationer i sitt uppenbara fokus, så är detta i högsta grad lika giltigt under modernismens segertåg över den europeiska kontinenten. Handlar kanske morgondagens arkitektur- och planeringsfrågor om att återföra enhet och sammanhang i den splittrade värld som efterkrigstidens produktionsapparat frambringade? Om subjektets återuppriktelse ur massan? Har vi inte blivit vuxna nu? Har under 70- och 80-tal subjektets suveränitet inför det arkitektoniska faktiskt återuppriktats i det allmänna medvetandet och vad kan det komma att betyda för framtiden? Vad skulle hända om vi på allvar kunde frigöra oss från dessa kvardröjande dunkla krafter i vårt förlutna? Har individen till fullo slutligen lösgjort sig ur massans missriktade kollektivistiska krampgrepp? Här tror jag att den verkliga innebörden i begreppet *post-modern verklighet* ligger.

### **Arkitektur är moralkakor i sten**

”Väggarna nöjer sig inte bara med att lyssna, de talar bestämt också, och jag vet inget som är mer värtaligt...”<sup>11</sup>

Det resonemang om att arkitektur är moralkakor i sten, som de franska arkitekturforskarna Eleb-Vidal och Debarre-Blanchard utvecklat i flera arbeten mot slutet av 80-talet, har mycket hög förklaringspotential för den som vill se djupare dimensioner i modern bostadsplanering och de krafter som ligger bakom densamma.<sup>12</sup> Genom ett inträngande studium av arkitekturtraktater från början av 1600-talet fram till modern tid frammanas bilden av ett förlopp under vilket i första hand de besuttnas bostäder blir allt mer rumsligt differentierade. Ursprungligen fanns hos hög som låg, i slott som koja, endast det icke differentierade rummet där allt kunde ske samtidigt utan urskillning och framför allt helt skamlöst. I högre stånds bostaden var varje rum direkt förbundet med intilliggande rum, ofta grupperades rummen i fil. Någon neutral åtkomst till ett bestämt rum via korridorer fanns ännu inte.

Det finns många anekdoter som berättar om den för oss helt främmande intimitetsuppfattning som gällde i det gamla samhället. En handlar om kungen som tvingades passera sin före detta älskarinnas rum för att under natten kunna nå sin allra senaste erövring, för amösa eskapader, med de komplikationer som det nu kunde tänkas medföra. En annan handlar om grevinnan som utan att generas det



*La Rancune coupe le chapeau de Ragotin*, gravyr av J. Dumont från 1727, detalj, ur Eleb-Vidal 1989.

minsta helt naken låter sig duschas av en manlig betjänt, ety att denne inte är att betrakta som en fullvärdig människa, ej heller en man, ty likt ett oskyldigt djur så saknar betjänten själ. Inför en sådan varelse kan man således inte känna någon skam för sin nakna lekamen. Tjänstefolk kan således delta i herremannens alla tänkbara intima situationer, likt husdjur. Den gamla damen som håller offentlig mottagning i sin säng, är en annan bild av samma förhållanden, något som praktiserades långt in på 1800-talet, noterar andra iakttagare. När Bernadotte kom till Sverige förvånades det svenska hovet av att kungen lät hålla audiens från sitt nattläger mitt på dagen. Vem har ibland inte förvånats



över stora män som håller mottagning enbart iförd nattsärk? Man kan också påminna sig avträden i svenskt 1700-tal då det var brukligt att flera personer – kvinnor och män blandade – utträttade sina behov samtidigt under livligt samspråk – något som jag föreställer mig bara inte låter sig göras idag!

Denna ursprungliga samtidighet och otvungna sociabilitet, en oreflektad och naturvunnen vardaglig gemenskap, finns koncentrerad i en enda bild, en gravyr med titeln *La Rancune coupe le chapeau de Ragotin* av Jacques Dumont från 1727. Bilden återges i Eleb-Vidals arbete från 1989. Där kan vi se husets härskarinna lättjefullt utsträckt på sin bädd. Med en road min iakttar hon alla de tänkbara uppsluppna scener som spelas upp för henne mitt i sovrummet, medan *La Rancune* läxar upp dvärgen *Ragotin*. Bilden har en sällsam aura av munter och otvungen gemenskap och sammanhang mellan hög och låg. Det är den här atmosfären vi skall behålla på näthinnan såsom en fondteckning inför en vandring i arkitekturens socialhistoria med de genomgripande mentalitetsförskjutningar som i så hög grad präglar förvandlingen från det traditionstyngda samhället till det moderna.

Den franska aristokratin hade emellertid alltsedan mitten av 1600-talet i allt större utsträckning börjat hylla värdet i avskildhet och intimitet. Deras visioner om en annan livsföring börjar därmed alltmer fjärma sig ifrån den totala promiskuitet och beblandelse som ursprungligen var förhärskande. Philippe Ariès, den franske historikern, har hävdat, att på den tiden var ensamheten nästintill oundgänglig, praktiskt taget *ingen* var eller kunde vara ensam. Att i bostaden kunna hålla sig ifrån världen, *för sig själv*, blev insigniet för de bättre bemedlades bostadsideal, på franska och engelska så tydligt gjort genom begreppet *appartement*, vars betydelse just är *för sig*, à part.<sup>13</sup>

Vid en förbluffande exakt angiven tidpunkt, hävdar Eleb-Vidal, närmare bestämt kring 1620, påbörjas därför en utveckling i en helt ny riktning. Från denna tid kan man i byggandets praktik och i människors sinne påtagligt spåra en uppdelning av rum där man vistas och rum man bara passerar. Tidigare hade rumsuppfattningen varit odelad och hel, precis som livets helhet och sammanhang. Men från detta datum utvecklar sig tendenser som motverkar detta livets helhet genom en allt längre driven rumslig differentiering. Av naturliga skäl så kommer detta inledningsvis uteslutande till stånd i den aristokratiska bostaden. Det var främst aristokratin, la noblesse d'épée, men också den främsta borgerligheten, la noblesse de robe, som då besatte det kulturella initiativet och förfogade över de nödvändiga materiella resurserna.

I ett traktat av Pierre Le Muet publicerat 1623 finner man typlösningar för olika samhällsskikt i vad han kallar *distribution de la première place* fram till *distribution de la cinquième place*. I dessa typstudier avsedda att vägleda arkitekter och byggare illustrerar det

s. k. *förrummet*, l'antichambre, en särdeles klagörande utvecklingshistoria. Det tillhör den typ av socialrumsliga innovationer som på tydligast tänkbara vis klagör social förändring omsatt i rumsliga termer. I Le Muets första upplaga förekommer inte denna rumsbenämning. I den andra omarbetade och utvidgade upplagan från 1647 införs den emellertid, vilket antyder att någonting inträffat i verklighetens värld som ger den begreppsligt inträde i traktatets typlösningar. Förrummet blir det rum i vilket man låter de personer vänta *som man inte släpper längre in*. Dess tillkomst kan således tolkas som ett första steg mot social distansering och en materialisering av viljan till personlig eller familjär avskildhet. Förekomsten av planlösningar där en succession av intimitetsrelationer materialiseras genom en vestibul, ett *första* förrum, ett *andra* förrum fram till det egentliga rummet bakom vilket ofta döljer sig ett arbetsrum, *le cabinet*, belyser denna utveckling.

I Hôtel Choiseuil, 1723, av arkitekten Gaulier, planen återges i Jacques-François Blondels traktat, är detta än mer raffinerat arrangerat.<sup>14</sup> Sviten av rum slutar med det stora arbetsrummet bakom vilket döljer sig ett sovrum medan sovrummet i sin tur gränsar till ett mindre arbetsrum som dels har kontakt med det sekundära trapphuset men också med det centrala trapphuset! En lika pedagogisk som slagkraftig illustration till dessa principer om en *permeabel*, allsidigt genomsläpplig rumslig struktur är svår att finna. Här visar det sig hur den aristokratiska bostaden medger *såväl* personlig integritet *som* social distans, ett eftertraktansvärt ideal. I Versailles blir denna princip extrapolerad genom en oändlig rumssvit. Den markerar hierarkin i en proklamerad social rangordning gentemot monarken och därmed också rikets storslagenhet inför exempelvis utländska ambassadörer på besök.<sup>15</sup> ”Steget från det mest publika till det mest privata skrivs in i rummet”, summerar Eleb-Vidal.<sup>16</sup>

Eleb-Vidals analytiska metodik visar också prov på sin förklarande förmåga, då man tydligt kan påvisa hur en semantisk förskjutning i ett rumsbegrepp eller en tillkomst av ett nytt rumsbegrepp direkt svarar mot förändringar i ett bestämt livsmönster. En viss önskad vardaglig praktik omsätts i rumsliga termer på en planritning. Det senare gäller historien om förrummet medan den semantiska betydelseförskjutningen är tydligast exemplifierad i begreppen *salle*, *sallon* med två l och *salon*, från den mer publika och offentliga *salen* till den mer borgerligt intima *salongen* endast avsedd för socialt jämställda i ordnat samkväm efter hävdvunnen etikett.

Markisinnan de Rambouillet spelar här under 1600-talets inledning en revolutionerande roll då hon i texter och egna byggnadsverk åstadkommer ett uppbrott ur förstelnade konventioner. Hon överraskar sina arkitekter med helt nya uppslag och rumsliga påfund som för lång tid framöver skulle få betydelsefulla konsekvenser. I ett uppdrag till sina arkitekter år 1621, som bestod i att förnya och förändra

familjens slottsegendom, materialiseras alla dessa nya *dispositiv* till en förhöjd intimitetskänsla, då undangömda sekundära trapphus, smygar och prång samtliga är avsedda att medge obemärkt rörelse från rum till rum. Principen om *neutral åtkomst* – inga rum får vara genomgångsrum – eller själva motsatsen till den gamla oreflekterade principen om mångsidig åtkomst till varje rum – blir ett uttryck för en ny mentalitet i tidens radikala aristokratiska kretsar. Det är ett av dessa utsökt tydliga tillfällen då ett brott uppstår i förhållandet mellan *etablerade arkitekturtyper* och *nya kulturmönster*. Vad markisinnan bestod med var geniala rumsliga påfund som lönnörrar, falska entréer, korridorliknande dubbleringar av rum i fil och sekundära trapphus för tjänarstaben – men också separata trapphus förbundna endast med de familjära våningarna, *appartementen*, i byggnaden – och inte minst om den i rummet djupt och helt inskjutna sovalkoven. Alla dessa arrangemang var avsedda att underbygga en fördjupad intimitet mellan själar i förening. Socialt och rumsligt nu utanförställda den nyfikna hopen. Sammantagna är dessa anordningar alla bekanta motiv som krydda i populära filmer och äventyrlitteratur. Ett annat lika talande exempel är matbordet som hissas upp direkt ifrån kök eller serveringsrum till ett annat våningsplan. Det medger total diskretion om vad som försiggår vid middagen, ett påfund som sedan överraskande återkommer i 1930-talets kollektivhusanläggningar för en burgen intelligentia.<sup>17</sup> Man undgår med hjälp av tekniska arrangemang att låta sig beröras av dem som tjänar, av en annan samhällsklass. Dessa kongeniala påfund tycks vara framtvingade ur en aldrig sinande och ständigt flödande uppfinningsrikedom för att förbyta de alltid lika nyfikna tjänarnas ständigt närvarande glupska och sensationslystna blickar i en större avskildhet och nyvunnen intimitet bland gelikar, förtrogna och särskilt invigda.

Följande citat av Louis Sébastien Mercier, en samtida sedeskildrare, hämtat ur *Les Tableaux de Paris* som citeras av Eleb-Vidal lämnar oss inte i något som helst tvivelsmål om vilken revolution dessa nya påfund medförde i livsföringen hos *l'avant-garde* i den tidens aristokrati:

”...dessa arkitekturens underverk bär med sig helt nya och oskattbara bekvämligheter... de förvånar våra förfäder som inte visste annat än att uppföra långsträckta och kvadratiska salar... Våra små *appartements* är förvända och fördelade som polerade och rundade snäckskal i vilka man bor upplyst och behagligt istället för i som fordom så förspilda och tafatt förmörkade rum. Skulle man för två hundra år sedan kunna föreställa sig dolda och osynliga trapplopp, små sidorum som man knappt kunna ana förekomsten av, falska entréer som döljer de verkliga entréerna, bjälklag som höjs och sänks och så dessa labyrinter i vilka man kunna gömma sig för att hänge sig åt alla de tänkbara

nöjen utan att beskådas av tjänstefolkets nyfikna blickar? Hemliga lönngångar dolda för insyn utom för de mest invigda, som låter sig öppnas från biutrymmen till intilliggande rum, fullt ägnade åt odlandet av kärlekens mysterier och någon gång även politikens?" (Eleb-Vidal, M. & Debarre-Blanchard, A., 1989:283-286.)

Dessa för den sociala arkitekturhistorien så vitala händelser skulle komma att tjäna som inspirationskälla till Louis Le Vau och tillämpas i det mäktiga slottet Vaux-le-Vicomte för Nicolas Fouquets räkning, uppfört från och med 1656. Det byggnadsverket väckte emellertid så mycken avund hos den unge kungen, Ludvig den fjortonde, att han helt utan lagliga skäl ruinerade den stackars Nicolas Fouquet. Det hindrade honom emellertid inte att på samma idémässiga grunder uppföra sitt Versailles med början 1661.

Man skulle därmed kanske kunna sammanfatta 1700-talets tema till att gälla försök att inom aristokratin finna former för *en förening av rumslig närhet och intimitet med social och klassmässig distans*. Då skulle 1800-talets förmodernism förskjuta tyngdpunkten mot det akuta behovet att utföra *en rumslig balansakt mellan förbjuden beblandelse och nödvändig, av produktionsvillkoren och reproduktionen tvingande, intimitet*.

Det är sedan mot mitten av 1800-talet som boendets idéhistoriska utvecklingslinjer delas i, enligt etnologerna Murard och Zylberman, å ena sidan det burgna boendet som befriande, å den andra det disciplinära boendet som befängslande och beslående, *l'habitation aisée* och *l'habitation disciplinaire*.<sup>18</sup> Principen om arkitekturen som medel till förhöjd närvarokänsla i världen ställs här mot arkitekturen som ett medel att forma en bestämd samhällsordning.

I den begynnande brådskan och iver att lösa den tidens brännande arbetarfråga blir kampen inom den radikala borgerligheten intensiv om vilken modell som skulle vara den mest lämpade i det senare syftet, nämligen att forma en bestämd ny samhällsordning: Det Egna Hemmet eller Massbostaden. De viktigaste förebilderna såsom de låter sig illustreras i verkligheten blir la Cité Dollfuss i Mulhouse respektive la Cité Napoléon i Paris medan en progressiv men paternalistisk variant också presenteras i Guise nämligen den så kallade Familistären av fabrikanten och Fourier-anhängaren J. B. A. Godin.

Det fysiska rummet delas nu upp i två mentala kategorier; bruksrummet och nyttorummet, *l'espace utile*. Nyttorummet blir ett rum präglat av ofrihetens evangelium; *egna hem*, ja det har vi, men *andras normer* och kulturmönster...

Senare, under det sociala bostadsbyggandets initialske tog de disciplinära tendenserna överhanden, då det gällde att hålla isär och splittra för att sedan på nytt vis sammanföra de utvidgade arbetarfamiljerna inom ramen för en ny, modern och alltigenom sund kärn-

---

"...om 1700-talets tema gällde försök att inom aristokratin finna former för en förening av rumslig närhet och intimitet med social och klassmässig distans så skulle 1800-talets förmodernism handla om att utföra en rumslig balansakt mellan förbjuden beblandelse och nödvändig, av produktionsvillkoren och reproduktionen tvingande, intimitet."

---

familj. Under mottot *var sak på sin plats och var plats för sin sak*,<sup>19</sup> eller, i förlängningen av samma tankegång; *var person på sin plats och var plats för sin person*, "...för varje individ finns det en plats, för varje plats en individ..." skriver Michel Foucault om *inrutningens princip* i svensk översättning, genomdrevs en strategi för kulturell omvandling av arbetarmiljöerna. Arbetarbostaden skulle vara "...hermetiskt skyddad från gatans dåliga inflytande och vidöppen för maktens alla tänkbara disciplinära ingrepp..."

Detta analyschema påvisar djupgående strukturer i relationen mellan social struktur och spatial struktur i samhällslivet. Det påvisar också entydigt arkitekternas roll antingen som konservativa förvaltare av en bestående och allomfattad *kulturell konvention* omsatt i rumsförhållanden eller som *radikala förnyare* anticiperande genom nya rumsliga dispositiv begynnande sociala innovationer och ändrade levnadsmönster. Valet mellan konserverande eller innovativa strategier blev för den modernistiska rörelsen en nyckelfråga av djup politisk karaktär. Att befria eller beslå – ett modernismens dilemma – blev ett tema som genomsyrar hela modernismens klassiska epok på samma sätt som motsättningen mellan modernismens formala kvaliteter, estetiska raffinemang och dess dunkla eller rent av troskyldiga såväl som inte helt oskuldsfulla ideologiska utgångspunkter. Henri Raymond har exempelvis påvisat att Le Corbusiers skrivsätt till stor del hämtat inspiration i samtidens fascistiska retorik utan att han för den skull egentligen någonsin delade dess tankevärld och ståndpunkter.

Grundtron på en förnufts utopi – det moderna rationella projektet – genomkorsar och förenar också modernismen från de första upplysningsfilosoferna och de första radikala arkitekterna under 1700-talet fram till dagens sista rester av förlegad tro på enhets-systemens moraliska fullkomlighet i välfärdstatens ideologiska sammanbrott. Det moderna projektets utopi krävde för sitt förverkligande ett visst mått av – eller huvudsakligen en osedvanligt stor dos av – våldsutövning; där det heliga ändamålet helgade medlen. Våldet, skriver Henri Lefebvre, finns inbyggt i abstraktionens väsen.

Här tonar bilden fram av arkitektens dilemma, så vackert gestaltat i bilden av Daidalos, den europeiska arkitektens anfader, skaparen av labyrinten på Knossos, frigjord från materians tyngande verkan med sina vaxvingar; ju högre han flyger, ju högre ambitioner till samhällsomvandling, desto mer bränns vingarna av solens hetta och arkitekten faller platt till marken. Men, ju närmare havet, ju lägre ambitioner till förändring, desto mer tyngs vingarna av havets salta vindar. De riskerar att dras ner i havets djup där arkitekten upphör att vara arkitektur. Arkitekten måste, för att fortsatt överhuvud kunna segla fritt, upprätthålla vissa grundläggande ambitioner för att kunna kallas arkitektur, men får heller inte drabbas av övermod och flyga för nära

solen i sin blinda strävan till fullkomlighet och förverkligande, ibland fjärran all social meningsfullhet.

Eleb-Vidal sammanfattar:

”Bostadsarkitekturen återspeglar de stora dragen i hur föreställningar kring familjen, individen och det sociala umgänget utvecklas. Den hypotes vi utgick ifrån låter sig bekräftas. Verkligheten bakom den interaktionsprocess som omfattar bosättningens art och hushållsgruppens sammansättning framträder också allt mer tydligt. Varje förändring i den ena förändrar också den andra. Spåren av mentalitetsutvecklingen låter sig läsas genom bostadens organisation. Den frambär sanningsenlig vittnesbörd över skilda livstilar och levnadssätt.

Vi har sett hur under tre sekler vardagslivets platser förvandlats för att anpassa sig till utvecklingen av förhållanden mellan personer, till förändringar i sociala umgängesformer, men också till förändringar i individens förhållande till sig själv. Om de stora rummen ända fram till 1600-talet inte hade någon bestämd användning, dessa rum var oinskränkt gemensamma och tillhörde livets självklara vardag för var och en, så berodde det på att gruppen fullständigt dominerade individen, på ett vardagsliv präglad av denna i stort affektionslösa men generaliserade promiskuitet, att hela tiden i dessa rum och platser ständigt vara utsatt för andras inträngande och granskande blickar, helt enkelt svarade mot det naturliga tillståndet i detta samhälle. Viljan att bli erkänd och att respekteras såsom individ och person, framväxten av ett *jag*, strävan till självständighet gentemot gruppen, skulle senare komma att leda stadsmedborgarna, och då framförallt aristokraterna, till att med eftertryck kräva rum till vilka man kunde dra sig undan för att fritt kunna *välja* att vara ensam. Arkitekterna svarade på dessa påbud med att föreslå sammansatta kommunikationsmönster vilka medgav sortering, rangordning, klassificering och uppdelning. Det innebar för denna yrkeskår helt enkelt att föreskriva vissa för bostaden bestämda och önskvärda flöden och strömmar, att förena en verklig *spatial närhet* med en stor *social distans* mellan individer i skilda samhällsklasser. Dessa så raffinerat artikulerade och fördelade rum tillät genom sin inbördes närhet vägg i vägg eller distans sinsemellan, det sätt på vilket de åtskildes från varandra eller hur de var förbundna med varandra, men också genom sin dekor och inredning, att *kvalifiera* de relationer som kunde upprätthållas i dessa rum, således att behärska grader av intimitet eller att markera social status genom prål och skryt i väggar och möblemang.

Den privata bostaden, våningen, *l'appartement*, är i sin ursprungliga skepnad det *dispositiv* som bäst är skickat att svara

mot denna uppfattning och föreställning, och den är det desto mer eftersom den i sig självt är utrustad med rum för att *ta emot de allra närmaste* vilka samtidigt kan användas för nödvändig social representation.

Interaktionen mellan bosättningsmönster och familjestruktur, mellan organisation av bostaden och förhållanden mellan personer, utgör en process av så sammansatt natur att vi här inte kan framlägga en hypotes om ett enkelt linjärt orsaks samband. Å ena sidan, bland dem som tillskapar förebilder och förlagor, de egentliga upphovsmännen, så kan man anta, utan allt för stort risktagande, att det finns en *sociogénese* och en *psychogénese* i dessa transformationsförlopp. Det vill säga att mentaliteternas utveckling, etablerade koder i det sociala umgänget och vissa känslighetströsklar fört dem till att önska en organisation av boendet i förenlighet med dessa förändringar samt att också kräva detta av arkitekterna. Å andra sidan så gäller inte detta för dem som lånar sina förlagor till att också tillämpas på en annan samhällsklass. Då kan man inte längre se huruvida förändringen i familjens interaktioner och känsligheter kom först eller om dessa spatiala dispositiv, som man förknippar med effekten av att samma förändringar sakta sprids i samhällslivet, faktiskt spelat en avgörande roll för att etablera nya levnads- och bostadsmönster.

I de fall arkitekterna självmant tagit beställarens perspektiv och anammat hans världsbild kan man säga att det existerar en sorts samsyn och konsensus mellan dem och deras samhälle, mellan *arkitekturtyp* och *kulturmodell*. Å andra sidan, då formella doktriner förs fram i främsta rummet vilka utslutande härstammar från en intern reflektion inom själva det arkitektoniska tänkandet, då utvecklas boendet utan något direkt förhållande till mentaliteternas utveckling. Detta gäller emellertid inte under den period vi har studerat men det är ett förhållnings sätt som varit vanligt bland arkitekter. Detta förhållnings sätt till bostadsarkitekturen har varit förhärskande alltsedan första världskrigets slut, även om företrädarna för den *moderna rörelsen* varit ovanligt motsägelsefulla i just detta avseende.”<sup>20</sup>

Ett än mer radikalt steg skulle givetvis vara att provocera fram livs- och bosättningsmönster som ännu inte sett dagens ljus, inte ens potentiellt! Men var det inte det som gjordes bland modernismens pionjärer när man med radikala bostadsplaner ville utplåna de sista kvarvarande resterna av *borgerlig medvetenhet* i arbetarfamiljerna? Det klassiska exemplet i svensk bostadshistoria är barköket i Baronbackarna i Örebro. Lanserandet av köket utan matplats förhindrade inte människor att ändå *sin vana trogen* vid måltiderna ta plats i det minimala köket medan det stora vardagsrummet stod oanvänt och

öde. Idag är det alldeles självklart, åtminstone inom ett avantgarde och i exklusiva idétävlingsammanslagningar, att arkitekterna med sina bostadslösningar skall "...finna ut, hitta på, förvåna, överraska men inte provocera, eller på alla sätt försöka förstå och följa tätt in på livsmönstrens utveckling..."<sup>21</sup> Arkitekterna skall dra utvecklingen framåt genom att projicera virtuella livsmönster i alternativa bostadslösningar. Något som dock framledes inte längre torde låta sig göras är att med arkitektur och bostadsplanering förmyndaraktigt och grötmyndigt pådyvla människor ett från ovan sanktionerat livsmönster. Snarare torde dagens perspektiv handla om att stimulera till en vidgad känslighet för rumsliga ramar och betingelser i vår vardagsvärld, hur de, omärkligt i många fall, kan underbygga eller motverka det autentiska livsprojektets förverkligande, hur interiörens dekor kan frammana eller hämma andlig befrielse i mycket vid mening.

Detta leder fram till min personliga tes som säger att modern bostadsplanering, normering och regelverk, aldrig syftat till, ej heller egentligen på allvar ännu gett sig ut för, att frammana nya autentiska livsmönster. Den har istället huvudsakligen syftat till att underbygga vissa ur produktionsättets och statsmaktens eller överhetens synvinkel sanktionerade beteendemönster och relationer inom och mellan familjerna eller hushållsenheterna, mellan människa och människa. En progressiv bostadsutveckling, befriad från spöken ur 1800-talets disciplinära verklighet, borde då, anser jag, verka för att incitera, initiera och uppmuntra till en materialisering av autentiska livsmönster eller drömbilder, att befria arkitekturen som en skapande, befriande social och existentiell viljeakt. Befrielsens arkitektur är arkitekturens befrielse som social konst. Som hos Sartre gäller att friheten består i att förverkliga sitt livsprojekt. Livsprojektet föregår arkitekturverket på samma sätt som existensen föregår essensen, varat föregår mitt väsen. Jag finns där innan jag finner mening i tillvaron. Arkitekturens ställning som meningsbärare i detta livsprojekt är lika fundamental som underskattad.

Det är på två områden som detta måtte ske, nämligen i bostaden och i staden. De två grundläggande socialrumsliga tendenserna i 1900-talets arkitektur, stads- och bostadsutveckling, de två fundamentala tankestrukturerna, har varit dels från det öppna offentliga bostadsrummet till det slutna privata bostadsrummet med neutral åtkomst – mot beblandelse, gemenskap, promiskuitet! – dels från det slutna och offentliga stadsrummet mot arkitekturobjekt inordnade i ett rumsligt vakuum, ett icke-rum... mot staden och det stadsmässiga och för icke-staden! Eleb-Vidal ser samma utvecklingsförlopp främst i uppdelningen i rum där man vistas och rum man bara passerar. Därför borde morgondagens byggande i huvudsak handla om det motsatta! Alltså mer stad i bostaden och mer bostad i staden, att göra bostaden mer offentlig och staden mer erövrade – eller snarare mer tillhörig någon, ett i stadens rum djupt förankrat socialt subjekt?



## Noter

1. Frampton 1985b:7.
2. En viktig tanke hos Foucault, se Sune Sunessons förord till svenska upplagan av *Surveiller et punir*, Foucault 1987:xviii.
3. Lefebvre, Henri, 1989 & 1991 samt Mekibes, Bachir, 1991:235 och 218.
4. Raymond 1984.
5. Jacques-François Blondel [1705-1774] *Cours d'Architecture civile 1771-77*, startade privat arkitekturskola 1723, stadsplaner för Metz och Strasbourg. Brorson till den mindre bemärkte Jean-François Blondel [1663-1756], upphovsman till triumfbågen Saint-Denis i Paris. Även François Blondel [1618-1686], en äldre föregångare, *Cours d'Architecture* 1675, ett komplicerat förhållande vilket föranlett flera förväxlingar, så även i ärevärdiga NE!
6. Raymond, Henri, 1984:94.
7. Jacques, Annie & Mouilleseaux, J-P, 1989, resp *Göteborgs Allehand* 4 augusti 1789.
8. *Architectuur in Nederland...* 1987:148.
9. *Art Nouveau Bruxelles...* 1988 och Delhay, Jean & Dirkens-Aubry, F., 1989.
10. Ordboken Nordstedts, 1991, säger mycket träffande om verbet *beslå* att man beslår segel, man kan beslå stövlar eller dörrar med hårda *beslag* och ett vittne kan beslås med ideliga lögner, dvs. ertappas, ställas mot väggen inför helt otvetydiga sanningar. Jag har tagit mig friheten att i denna text låta begreppet *beslå* stå för tendenser och egenskaper i arkitekturen som fixerar beteendemönster, låser fast mentaliteter och binder frihetsgrader, tänkande och faktiska kroppsliga rörelser; ett lösligare begrepp således än *fängslande* som ger mer direkta associationer till fängelset som sådant, det ultimativa beslåndet!
11. Eleb-Vidal, Monique & Debarre-Blanchard, Anne, 1989:157, E Legouve citerad av Charles Lucas 1899.
12. Eleb-Vidal, Monique & Debarre-Blanchard, Anne, 1989, en koncis illustrerad sammanfattning finns i *h*, no 110, sep 1985.
13. Jmf också begreppet *boudoir*, kvinnorummet i aristokrati och högre borgerskap, av *bouder*, sura eller tjura, se definition i Eleb-Vidal, Monique & Debarre-Blanchard, Anne, 1989, ett rum *att vara ensam* i!
14. Planen återges i Eleb-Vidal, Monique & Debarre-Blanchard, Anne, 1984:68.
15. Se t. ex. Sören Nagböl's artikel i *Magasin Tessin* 1983:2 där också en likartad, inträngande analys av rikskansliet i Berlin under hitlerepoken genomförs.
16. Eleb-Vidal, Monique & Debarre-Blanchard, Anne, 1989:61.
17. T. ex. Kollektivhuset John Ericsonsgatan i Stockholm av Sven Markelius.

18. Se Gromark 1987:92.
19. Eleb-Vidal, Monique & Debarre-Blanchard, Anne, 1984:177, jmf Foucault [1974] 1987:168.
20. Eleb-Vidal, Monique & Debarre-Blanchard, Anne, 1989:283-286.
21. Eleb-Vidal, Monique & Debarre-Blanchard, Anne, 1989:9.

### Referenser

- Architectuur in Nederland/Architecture in the Netherlands*. 010 Publishers, Rotterdam, 1987.
- Art Nouveau Bruxelles*, AAM, Bruxelles, 1988.
- Blondel, Jacques-François, *Cours d'Architecture civile 1771-77*.
- Eleb-Vidal, Monique & Debarre-Blanchard, Anne, 1984, "Architectures domestique et mentalités. Les traités et le pratiques XVIème-XIXème siècle" in *In Extenso* No 2, recherches à l'École d'Architecture Paris-Villemin, Paris.
- Eleb-Vidal, Monique & Debarre-Blanchard, Anne, 1989, *Architectures de la vie privée. Maisons et Mentalités XVIIe-XIXe siècles*. AAM/Hazan Bruxelles.
- Delhay, Jean & Dirkens-Aubry, F., 1989, *La Maison du Peuple de Victor Horta*. Atelier Vokaer, Bruxelles.
- Foucault, Michel, 1987, *Övervakning och straff*. Arkiv Lund.
- Frampton, Kenneth, (a) 1985, *Modern Architecture. A critical history*. Thames & Hudson London.
- Frampton, Kenneth, (b) 1985, *l'Architecture moderne – une histoire critique*. Philippe Sers Paris.
- Gromark, Sten, 1987, *Fängslande Arkitektur. Göteborgs Allehanda* den 4 augusti 1789.
- Jacques, Annie & Mouilleseaux, J-P, 1989, *Les Architectes de la Liberté*. Gallimard, Paris.
- Lefebvre, Henri, 1989, "Quand la ville se perd dans une métamorphose planétaire" in *Le Monde Diplomatique* mai 1989. Le Monde, Paris.
- Lefebvre, Henri, 1991, *Le Contrat de la citoyenneté*. Périscope/Syllepse, Paris.
- Mekibes, Bachir, *Kampen för en bostad. Bostadsfrågan i Algeriet efter självständigheten 1962. Fallet Oran*. (diss.) KTH-BFL, Stockholm.
- Passant, Raymond, 1986, *Banlieue de banlieue!* Ramsay, Paris.
- Raymond, Henri, 1984, *l'Architecture, les Aventures Spatiales de la Raison*. CCI Paris.

Denna artikel har granskats vetenskapligt av minst två av de lektörer som anges på sidan 152.

Sten Gromark, docent vid inst. för Arkitektur, CTH.

(Översättning av samtliga citat samt foto s. 81 av förf.)